

האם וכיצד ניתן להקטין את העוני באמצעות תעסוקה

סיכום דיון

מסמך זה מהווה את תמצית הדיונים שנערכו במסגרת השולחן העגול, מתוך מטרה לשתף את הקהל הרחב בעיקרי הדברים. בקריאת המסמך יש להביא בחשבון שמדובר בתמצית הדיון ולא בפרוטוקול מלא. יודגש, כי הדברים מייצגים את עמדותיהם האישיות והמקצועיות של חברי הפורום ואינם מייצגים בהכרח את העמדות הרשמיות של הגופים אליהם הם משתייכים.

הדוברים מובאים כאן לפי סדר הדברים במהלך הדיון.

תאריך המפגש: 25.12.2014

עיקרי הדברים:

- במסגרת השולחן העגול השלישי של מכון אהרן למדיניות כלכלית נערך דיון בנושא מדיניות תעסוקה והשפעותיה על שיעורי העוני במדינת ישראל, בהשתתפותם של חוקרים מהאקדמיה, פקידי ציבור, פעילים בעמותות חברתיות ובכירים במגזר העסקי.
- הדיון החל בהצגת עבודת מחקר משותפת של **צבי אקשטיין וטלי לרום** מהמרכז הבינתחומי הרצליה, העוסקת בניסיון לדרג הצעות שונות למדיניות תעסוקה המיועדות לטפל בשיעורי העוני הגבוהים.
- בישראל חל גידול בעוני בין השנים 2002-2007 והתייצבות על רמה גבוהה ביחס לשאר מדינות ה-OECD. בשנים האחרונות מסתמנת מגמת ירידה, שהגורם המרכזי לה הוא הגידול בתעסוקה ובשכר של האוכלוסיות החלשות.
- לפי אקשטיין מגמות הגידול בעוני ובאי-שוויון מאפיינות את מרבית המדינות המערביות, והן נובעות משלושה גורמים עיקריים:
 1. קדמה טכנולוגית המגדילה את שכר המשכילים.
 2. גלובליזציה הדוחקת למטה את שכר הלא-משכילים.
 3. אפקטיביות ההגנה על עובדים (זניח ביחס לשניים הראשונים).
- מדינת ישראל "מצטיינת" בשלושת הגורמים הללו, בזכות שיעור גבוה של עובדים זרים, מגזר ההיי-טק המתנתק ברמות השכר פהריון משאר המגזרים, ושיעורי אכיפה נמוכים של חוקי עבודה.
- המחקר של אקשטיין ולרום יעסוק בדירוג של תכניות שינסו להתמודד עם מגמות אלו, כגון תכנית מרווחה לתעסוקה, סבסוד מעונות יום, מענקי עבודה, הכשרה מקצועית ועוד, בהתאם לשלושה קריטריונים: שינוי בתועלת משקי הבית, שינוי בתוצר, והשפעת התכניות על אי השוויון והעוני.
- מספר משתתפים בדיון, ביניהם **אלי אלאוף** (יו"ר הועדה למלחמה בעוני וחתן פרס ישראל), הביעו שתי הסתייגויות מרכזיות לגישה שבה נקט אקשטיין:
 1. קיומם של עניים עובדים בישראל – משפחות אשר התעסוקה לא מוציאה אותם ממעגלי העוני ולא מהווה פתרון עבורם.
 2. חשיבותם של נושאים נוספים מלבד התעסוקה, כגון דיור, חינוך, בריאות, הכשרה מקצועית ועוד, אשר הם קריטיים עבור הוצאת עניים ממעגל העוני.

- אלאוף טען כי הניסיון להוציא אנשים מעוני רק על ידי תעסוקה מהווה אשליה עצמית, גם עבור הממשלה וגם עבור העניים.
- **מיכל צוק**, המשנה למנכ"ל משרד הכלכלה והממונה על תחום התעסוקה, תיארה את המאמצים הננקטים על מנת לשלב בשוק העבודה אוכלוסיות מגוונות, ביניהן חרדים וערבים, מאמצים אשר תרמו לעלייה העקבית בשיעורי התעסוקה ולצמיחת הכלכלה הישראלית בשנים האחרונות. כיום משרד הכלכלה בוחן גם את היקף המשרה וההמשכיות שלה, משקיע כספים רבים יותר בסבסוד מעונות יום, מרחיב באופן משמעותי את אכיפת חוקי העבודה ומקדם את ההכשרה המקצועית בהתאם למודלים הקיימים במדינות אחרות.
- **רן רידינק**, רכז תחום תעסוקה במשרד האוצר, תיאר את הגידול הדרמטי בשיעורי התעסוקה בישראל בעשור האחרון, וטען כי לאור הירידה בשיעורי העוני ואי השוויון בשנים האחרונות הטענה שלפיה הקיצוץ בקצבאות הגדיל את אי השוויון איננה מדויקת.
- המגמות הדמוגרפיות המתבטאות בגידול בשיעורן היחסי של האוכלוסיות החרדית והערבית בישראל עלולות להפוך את המגמה הזו, ועל כן נדרש להמשיך ולתמוך בנושא ולא לחזור לאחור.
- גם רידינק וגם צוק הזכירו את ההבדלים המשמעותיים בשיעורי העוני בין משפחות שאצלן שני בני הזוג עובדים לבין משפחות אחרות בתור עדות לחשיבות הרבה של תעסוקה בהוצאת משפחות ממעגל העוני.
- משתתפים אחרים בדיון העלו נושאים חשובים רבים, ביניהם עובדי הקבלן בישראל, הבדלים התנהגותיים בין משפחות עניות למשפחות לא עניות, תקצוב חינוך והכשרה מקצועית, הבעייתיות של השימוש הנוכחי והמסורבל במס הכנסה שלילי, אפקטיביות ההשקעה הממשלתית בתכניות תעסוקה שונות, סיוע בתחום הדיור, והמחסור בגמישות תעסוקתית במגזר הציבורי המעודד העסקת עובדי קבלן.
- מספר משתתפים, ביניהם מירי אנדבלד ודניאל גוטליב מהמוסד לביטוח לאומי וטלי ניר מהאגודה לזכויות האזרח, הביעו תמיכה בהגדלה של הקצבאות בתור מדיניות אשר נועדה להתמודד עם שיעורי העוני, אך משתתפים אחרים חלקו עליהם והזכירו את התמריצים השליליים שיוצרים הקצבאות בכל הנוגע ליציאה לעבודה.
- **שלמה דברת**, יו"ר דירקטוריון מכון אהרן למדיניות כלכלית, ומיכל פינק ממשרד הכלכלה התייחסו לנושא הפריזון הנמוך בחלק מהענפים במשק הישראלי, התורם לאי השוויון ולשכר הנמוך היוצר את התופעה של "עניים עובדים".
- מדיניות תעסוקה תהיה יעילה יותר בהוצאת משפחות ממעגל העוני אם הפריזון במשק יהיה גבוה יותר, תודות לטיפול בנושאים מבניים בשוק העבודה כגון מיכון, הכשרות מקצועיות והשקעות הוניות.
- כמו כן, התקיים דיון קצר בנוגע לתכנית ויסקונסין, אשר לדעת חלק מהמשתתפים נכשלה במטרותיה ולדעתם של אחרים הוכשלה מסיבות פוליטיות. לפי צבי אקשטיין תכניות דומות נוסו בהצלחה בשלל מדינות אחרות, סגירת התכנית גרמה לנזק משמעותי לאוכלוסיות החלשות, והעלאת הקיצבאות עלולה לגרום לנזק דומה.
- לסיכום ציין עומר מואב מהמרכז הבינתחומי הרצליה את הבעייתיות שבשימוש במדדי עוני יחסיים, את העובדה כי לאור המגמות הדמוגרפיות הנוגעות לאוכלוסיות החרדית והערבית שמירה על שיעורי עוני קבועים היא הצלחה ולא כישלון, ואת הצורך להתמודד עם תופעת עובדי הקבלן דרך פגיעה בתמריצים שיצרו את התופעה – חוסר הגמישות בשוק העבודה – ולא דרך חקיקה המתעלמת מהתמריצים הללו.

מהלך הדיון:

עומר מואב (המרכז הבינתחומי הרצליה)

- [דברי פתיחה: תודות לנוכחים, הסבר קצר על מכון אהרון, נהלי השולחנות העגולים ומטרות הדיון].

צבי אקשטיין (המרכז הבינתחומי הרצליה, ראש מכון אהרן למדיניות כלכלית)

- אני מציג כאן עבודה משותפת עם טלי לרום. זהו מחקר בתהליך, והשולחן העגול הוא הזדמנות עבורנו לקבלת הערות וכיוונים עבורו.
- אנו מעוניינים לבנות אסטרטגיה כוללת להקטנת העוני באמצעות תעסוקה ואני אציג את היעדים שבנינו לשם כך. על מנת להשיג את היעדים בצורה יעילה אנו נראה מודל להערכת עלות ותועלת של תכניות שונות, אשר יכול לשמש את משרדי הממשלה לשם בחירה בין עדיפויות.
- מעט נתונים: הסיפור של העוני בישראל הוא סיפור של קפיצה גדולה, העוני גדל משנת 2002 ועד 2007 ואז הוא התייצב. בשנים האחרונות הלמ"ס שינה את החישוב ויש בעיה להסתכל אחורה, אבל נראה כי בשנתיים האחרונות שיעורי העוני נמצאים במגמת ירידה.
- הגורם המרכזי לירידה בעוני הוא הגידול בתעסוקה ובשכר של האוכלוסיות החלשות.
- החישוב של שיעורי העוני הוא לפי נפש מתוקנת ולכן רק מכיוון שיש לנו יותר אנשים במשקי בית העוני בישראל יהיה גדול יותר בהשוואה בין לאומית.
- כל העולם נמצא במצב של גידול בעוני ובאי שוויון, גם במדינות כגון שבדיה יש קפיצה וממוצע ה-OECD גדל. ישנו גידול בעוני היחסי. אותה תמונה ניתן לראות בנוגע לאי שוויון, למשל מבחינת יחס השכר בין העשירון התחתון לעשירון העליון.
- ארצות הברית היא המדינה שכל העולם הולך בדרכה באיחור של עשור, ולכן ישנה סבירות גדולה שברוב המדינות הנתונים יתקרבו למציאות בארצות הברית, ואי השוויון ימשיך לגדול.
- ההכנסה של העשירונים התחתונים גדלה לאט. ההכנסה של העשירון העליון גדלה מהר יותר. בארץ זה קרה עד שנת 2000 בהכנסה ברוטו. אי השוויון בהכנסה פנויה הוא יותר קטן כמובן.
- השאלה היא האם אנחנו יכולים לגרום לשכר של העשירים התחתונים להיות במגמת עליה - וזו שאלה החשובה עבור כל העולם המערבי. יעדי המדיניות הם הגדלת שיעור הצמיחה השנתי של העשירונים התחתונים.
- מהיכן נובעות המגמות? המחקר הכלכלי בתחום הזה התחיל כבר בתחילת שנות התשעים. מסקנות הספרות עד כה מצביעות על שלושה תהליכים עיקריים:
 1. מתחילת שנות השמונים מרבית השיפורים הטכנולוגיים הם skill-biased - הם גורמים לעלייה יחסית בתעסוקה ובשכר של משכילים ביחס ללא-משכילים. תופעה זו קיימת בכל הארצות המפותחות. אני מעריך כי תהליך זה ימשך עוד 20 שנים לפחות.
 2. גלובליזציה – עליית סחר חופשי ותנועות הון ועובדים, הגורמת לירידה בשכרם של בעלי מיומנויות נמוכות.
 3. אי הגנה אפקטיבית על עובדים – במקומות שבהם ההגנה פחותה האי שוויון יותר גדול. שני הסעיפים הראשונים הם הנושאים העיקריים, השלישי זניח יחסית אבל קל יותר לשפר אותו. השניים הראשונים הם "עובדות החיים".
- בישראל המחקר על נושאים אלו מועט, אבל לפי הנתונים אנחנו כוכבים בשלושת המרכיבים הללו: ישנם פערי שכר גדולים לפי השכלה ופריון בהתאם לגורם הראשון, עובדים זרים רבים

- בהתאם לגורם השני, ואין אכיפה מספקת של שכר מינימום וחוקי עבודה בהתאם לגורם השלישי.
- חשוב לציין כי במדינות שבהן יש אוכלוסיות גדולות עם הרבה ילדים יהיה יותר אי שוויון מאשר במדינות אחרות. ישראל דומה כאן למקסיקו, טורקיה וצ'ילה. מאחר שבשאר קיים מתאם שלילי בין גודל המשפחה להכנסות לא נכון להחליט על יעד של ממוצע OECD. בהינתן העדפות הילדים של האוכלוסיות בישראל – שהן לגיטימיות לחלוטין – זהו יעד לא ריאלי לישראל.
- לאסטרטגיה הרצויה להתמודדות עם העוני יש שלוש מרכיבים עיקריים:
 1. הגדלת שיעור התעסוקה
 2. הגדלת הפריון והשכר
 3. הגדלת ההכנסה נטו מעבודה.
- הממשלה בעשור האחרון הצליחה מאוד בנושא הראשון. זו הצלחה פנומנלית בקנה מידה בין לאומי. אין כמעט משק בעולם שבעשר שנים הצליח להגדיל את שיעורי התעסוקה כמו מדינת ישראל. כיום אנחנו במקום טוב יחסית לאירופה וארה"ב אך יש עוד לאן להתקדם, בעיקר בנוגע לגברים חרדים ונשים ערביות.
- את משקי הבית העניים ניתן לחלק למשקי בית עם ילדים ובלי ילדים. המיקוד בארץ צריך להיות על משפחות עם ילדים. נדרש להגדיר מדיניות שונה לחרדים, ערבים, הורים יחידים (שרובם המכריע אינם חרדים וערבים) וכל היתר.
- היעד הפשוט ביותר הוא לעבוד על התוספת, לנסות לשמור את מספר המשפחות העניות כמו שהוא כיום מבלי שיהיה בו גידול. השאלה היא אם אפשר לבנות תכניות שיגיעו ליעד הזה, שהוא יומרני למדי.
- במסגרת המחקר אנו נעסוק בתכנית מרווחה לעבודה (ויסקונסין), אשר הצליחה מאוד במרבית המדינות המערביות. תכניות נוספות שנבחן הן סבסוד מעונות יום, מענק עבודה, הגדלת ההון האנושי של קבוצות עניות והנושא של עובדים זרים. המתדולוגיה היא לדרג כל תכנית לפי שלושה קריטריונים: שינוי בתועלת משקי הבית, שינוי בתוצר, והשינוי באי שוויון ובעוני.
- הדירוג הוא עיקר המחקר שלנו, אך העבודה עליו עדיין לא הסתיימה. המטרה שלנו כאן היא לשאול אתכם מהי דעתכם על המתודולוגיה.
- לסיכום, נציין כי ההוצאה הציבורית לתכניות פעילות בשוק העבודה היא נמוכה בהשוואה בינלאומית ונדרש להגדיל אותה, אך המשימה החשובה ביותר היא להצליח שלא לבזבז את הכסף – לממן תכניות אפקטיביות שבאמת יתרמו לשיפור המצב.

אלי אלאוף (יו"ר הועדה למלחמה בעוני וחתן פרס ישראל)

- שלום, אני מעוניין להודות לכם על קיומו של הדיון החשוב הזה ועל ההזמנה שלי לכאן.
- יכוח קשה ביותר הוא על הגדרת העוני. ההגדרה היחסית הרווחת כיום לפי ההכנסה החיצונית הפנויה היא מאוד מוגבלת: גם כשנכנסות משפחות מסוימות למעגל העבודה הן נמצאות בעוני כמעט מהרגע הראשון. (למשל אם הן כוללות 3 ילדים).
- קיימים מרכיבים מרכזיים נוספים שמדרדרים לעוני כגון דיור. תחום הדיור הוזנח בישראל במשך מעל ל- 20 שנה, ההוצאות על הדיור במשפחות עניות מגיעות פעמים רבות ל- 60 עד 80 אחוזים מההכנסות שלהם.
- על כן לדעתי חשוב ביותר להבין כי אי אפשר לנתח את העוני רק עם המרכיבים שהציג צביקה, רק דרך הפריזמה של עבודה. כל מרכיב, אפילו חינוך לגיל הרך או הכשרה מקצועית, משפיע משמעותית על מצב החיים בעוני ולא בהישג ידם של המשפחות העניות.

- תעסוקה בקרב משפחות עניות לא אומרת בהכרח שהמשפחות יוצאו מן מהעוני. לדוגמה, ילד שגדל בשכונת עוני או ביישוב חלש – אוטומטית כל השירותים סביבו גם הם חלשים. בית הספר חלש, גם בתיכון, מעון היום לא עומד לרשותו, שירותי החינוך לא ברמה גבוהה התשתיות בעייתיות, הנגישות בעייתית. אין תחבורה ציבורית הולמת לדוגמה ביישובים ערבים וקשה לנשים ערביות לצאת לעבודה. מי שמתיימר להתמודד עם העוני חייב לעשות ניתוח כולל שחייב להתחשב בכל תחומי החיים של האזרח ולא רק בהכנסה, פנויה או חצינית או בתעסוקה.
- דבר שני הוא מחסור במדיניות ממשלתית. אף מערכת לא לקחה את הדוח שכתבה הועדה בראשותי ובחנה את ההשלכות. מדיניות השיכון למשל נקבעת בהתאם לשר המכהן, ולצדדי כשהגיעו שרים ממפלגות סקטוריאלית התוצאה היא בהתאם. ההכשרות המקצועיות ברמה מאוד נמוכה. הוקמה ועדה בראשות סטף וטרהיימר, הועדה המליצה על חוק הכשרה מקצועית, אבל אין חוק.. חוק אולי היה מחייב תקצוב שיטתי ולא ספורדי.
- מי שרוצה להתעסק בהוצאה מהעוני רק דרך התעסוקה, משלה את עצמו, הוא לא יוציא אנשים מהעוני. הוא ישלה גם אותם. אנשים ילכו לעבוד ולא יצאו מהעוני. נדרש לחשוב על כל הפרמטרים הדורשים מאיתנו התמודדות רב מערכתית מתואמת בטווח הארוך. אם הדוח שכתבה הועדה בראשותי ייושם באמצעים המתאימים אנחנו מסוגלים להגיע תוך עשור לממוצע ה-OECD.
- מדובר בנושא חשוב מאוד, הקשור למוביליות חברתית. אם לא תתאפשר כזו בעתיד מדינת ישראל כולה תפסיד מכך לדוגמה אם לא יגיעו ילדים מאוכלוסיות חלשות ליחידות עילית כמו 8200.

מיכל צוק (המשנה למנכ"ל והממונה על תחום התעסוקה, משרד הכלכלה)

- אנו עוסקים כאן בנושאים שבד"כ הדיון בהם נעשה בנפרד – הכלכלה והרווחה, הפערים החברתיים. אני אספר קצת על מה אנחנו עושים היום, ומהם האתגרים העתידיים שאני רואה בתור הממונה על התעסוקה.
- אנחנו משקיעים מאמצים הולכים וגוברים בכל הנושא של שילוב בעולם העבודה. ניתן לראות את העלייה העקבית בשיעורי התעסוקה, מה שמאפשר את הצמיחה שחוינו בשנים האחרונות, וזהו גם אחד המכשירים המרכזיים שמצמצמים את תחולת העוני. יש הבדל משמעותי בתחולת העוני בין משקי בית עם מפרנסים ובלי מפרנסים.
- אנחנו לא יכולים כמובן לנוח על זרי הדפנה ויש לנו עוד אתגרים, נדרש להתקדם יותר למרות ההתקדמות היפה שנעשתה עד כה.
- מצד שני כן יש גידול בשנים האחרונות בעניים עובדים, בעוני בקרב עובדים. העוני שם נמוך בהשוואה למשקי בית בלי מפרנסים אבל גם בזה צריך לטפל. מבחינת נושאים מסביב אני חושבת שיש הרבה נושאים חשובים כגון דיור ורווחה, אבל החינוך הוא המרכזי בהם, מה שמוביל לשוויון הזדמנויות.
- מה משפיע על עוני בקרב עובדים - חוץ מגודל משפחה שלנו כמשרד כלכלה אין עניין להתערב, בחלק ההכנסה ישנם פרמטרים חשובים. אחד מהם הוא חלקיות משרה. הפרמטר הרלוונטי הוא משרות חלקיות שלא מרצון (מאפיין בעיקר נשים במגזר הערבי ובמגזר החרדי).
- אנחנו כיום כבר לא מסתכלים באופן בינארי על הכנסה לתעסוקה, אלא גם על היקף המשרה ומיצוי הפוטנציאל של ההון האנושי. זהו גם פרמטר כלכלי, לממש את הפוטנציאל של

המשק, וגם במובן החברתי. אם אתה ממצה את הפוטנציאל הפרייון שלך יהיה גבוה יותר והשכר בהתאם.

- אנחנו מסתכלים כאן על התהליך. קשה להכניס אנשים שלא למדו מקצועות רלוונטיים לעבודה במשרה בשכר גבוה, אבל אנחנו עובדים איתם גם בהמשך ומלווים את האנשים האלו על מנת לעזור להם לשמר את העבודה ולהתקדם מבחינה מקצועית.
- ישנם שתי מערכות שאנחנו מטפלים בהן שעברו שינוי משמעותי בשנים האחרונות. האחת היא מערכת מעונות היום. הסבסוד של מעונות היום גדל מ-300 מיליון שקלים לכ-900 מיליון שקלים, אנו מרחיבים את ההיצע. אני מקווה שבעזרת הנוהל המשותף שגיבשנו יחד עם משרד האוצר נוכל להמשיך לתרום לנושא זה.
- המערכת השנייה היא אכיפת חוקי עבודה. הייתה בעיה משמעותית בנושא זה במדינת ישראל. כיום יש לנו יותר כוח אדם, וגם עבר חוק שמאפשר לנו לאכוף בהיבט המנהלי (עיצומים כספיים). אני בטוחה שנתחיל לראות שינוי בתחום הזה.
- נושא אחרון שעליו אני רוצה לדבר הוא הכשרה מקצועית, נושא המשפיע משמעותית על הפרייון. אנחנו מנסים לקדם את זה, בחנו מודלים ממדינות אחרות ואנו עובדים ביחד עם מעסיקים על קידום הנושא.

רן רידינק (רכז תחום תעסוקה, אגף תקציבים, משרד האוצר)

- בעשור האחרון הדרמה המרכזית במשק הישראלי היא הגידול בשיעורי התעסוקה. מגמה זו נדירה יחסית לעולם, אבל עדיין לא מיצינו את הגידול הזה: קפצנו 10 מקומות בדירוג העולמי, אבל אנחנו עדיין ממוקמים במקום ה-19 בין מדינות ה-OECD, קרי יש מקום לשיפור נוסף.
- מאיפה נבע הגידול בשיעור התעסוקה? אין הרבה מחקרים, אבל המגמה ככל הנראה נובעת מגידול ברמות ההשכלה, מכיוון ששיעור התעסוקה לפי רמות השכלה לא השתנה, וגם כתוצאה ממדיניות ממשלתית אשר הגדילה את כדאיות היציאה לעבודה – תמיכות, קצבאות, כלים תומכי תעסוקה וכו'.
- הגידול בשיעורי התעסוקה היה מנוע הצמיחה המרכזי של המשק. זהו גם הכלי היחיד שמתמודד באופן פרמננטי עם עוני ואי שוויון. כמעט שלא קיים עוני בקרב משפחות שבהן יש שני מפרנסים במשרה מלאה.
- בשנים האחרונות ישנה ירידה בשיעורי העוני ובמדד ג'יני. הגענו לרמות הדומות לשנת 2002. הטענה שהקיצוץ בקצבאות הגדיל את אי השוויון איננה נכונה בטווח הארוך, היא סותרת את הנתונים. בשנים האחרונות ישנה גם ירידה בתחולת העוני באוכלוסיה הערבית.
- היה לנו עשור טוב, אבל המגמות הדמוגרפיות מדאיגות. אם לא נעשה דבר הן יורידו אותנו בחזרה לשיעורי תעסוקה שהיו בעבר. חרדים, ערבים - הממשלה מאוד קשובה לנושא עידוד תעסוקת אוכלוסיות מעוטות השתתפות ומציבה את הנושא בראש סדר העדיפויות הפוליטי והמקצועי. אסור לאבד מיקוד – שיעורי תעסוקה הם עדיין נושא חשוב, צריך לשמור על מדיניות נכונה כדי שהם לא ירדו.
- עוד אתגר הוא עבודה במשרות חלקיות ופרייון.
- בכדי לעמוד במטרות המדיניות צריך לייצר תמריצים נכונים שיעודדו השתלבות בעבודה במשרה מלאה של כלל ראשי משק הבית. מלבד זאת יש להתמקד בשיפור רמת ההון האנושי הרלבנטי, ביחוד עבור מי שאין לו השכלה אקדמית, תוך התמקדות באוכלוסיה החרדית.
- נושאים חשובים נוספים הם גמישות שוק העבודה, ופיתוח תשתיות תומכות תעסוקה כמו מעונות יום, ותשתיות פיסייות, כגון תחבורה ציבורית במגזר הערבי, שכלל לא הייתה קיימת עד לפני 5 שנים.

- צמצום עובדים זרים ויקור עלות העסקתם הוא גם חשוב. עובדים זרים דוחקים עובדים חלשים החוצה ודוחקים את השכר למטה. ועדות ציבוריות רבות המליצו על צעדים בכיוון זה, אך בשנתיים האחרונות לא היינו מספיק טובים ביישומם.
- אני אסכם באזהרה חשובה: צריך להיזהר מאוד לא לעשות נזק לשוק העבודה, ולכן כדאי להמשיך את יישום המדיניות תומכת התעסוקה שהייתה נהוגה בעשור האחרון בכדי להמשיך להצמיד את המשק קדימה ולא לחזור אחורה מבחינת שיעורי התעסוקה.

אורנה עמוס (הקואליציה להעסקה ישירה, המחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן גוריון)

- יש לי כמה הערות. ראשית לא כל כך מסתדר לי איך שיעור התעסוקה עולה ואנשים נשארים עניים, מה נתון זה אומר לנו בעצם? את אחד ההסברים ניתן פרופסור זעירא שהציג דוח מקיף שמדגיש את העסקה הקבלנית בתור נושא בעייתי שמביא למצב זה. יש אנשים שעובדים אצל ארבעה קבלנים ועדיין עניים. כדאי להתעמק עוד בדוח של זעירא.
- אני מסכימה עם אלאוף שהאסטרטגיות למיגור עוני הן רב מערכתיות. יש גם מחקר של פרופסור קטן שעסק בנושא הזה, והמחקר העולמי מראה שאחת הדרכים להוציא מעוני היא על ידי העלאה של קצבאות.
- ב-OECD לא מקבלים נתונים נכונים ממשלת ישראל, כי ממשלת ישראל לא סופרת את עובדי הקבלן ולכן המדדים שהוא מוציא ביחס להעסקה קבלנית בישראל לא נכונים.
- בעקבות העסקה קבלנית אנחנו רואים גם פנסיה נמוכה ועוני אצל זקנים.
- הגישה שהשכלה מובילה לשכר גבוה יותר נכונה אבל כבר פחות מכוון שרבים מעובדי קבלן הם אקדמאיים בעלי השכלה גבוהה כמו מתכנתים, מהנדסים, כולם עובדי קבלן היום.
- אכיפה של נושא זה בעייתית גם מפני שהיא קשה טכנית, וגם מפני שהמדינה לא רוצה יותר מדי לאכוף על מנת שלא להוכיח קיומם של יחסי עובד מעביד. בשנים האחרונות הגזימה מדינת ישראל - אפקט המטוטלת הביא אותנו לשוק תעסוקה שמאפשר גמישות ניהולית רבה מדי ופחות ביטחון לעובדים. הגענו למצב שבו אין ביטחון תעסוקתי בכלל.
- בשנות השמונים התחילה ההעסקה הקבלנית ואולי זה מסביר את התרשימים שראינו בנוגע לעוני ואי שוויון.

יונה רובינשטיין (המרכז הבינתחומי)

- אני חושב שנאמרו פה דברים חשובים ואני מעוניין להאיר זווית מעט אחרת.
- אני חושב שחשוב להבדיל בין אי שוויון בהזדמנויות לבין אי שוויון בתוצאות. ישנה חפיפה מסוימת אבל רוב העיסוק כאן הוא בשני. עוד נושא חשוב הוא אי השוויון הדורי לעומת אי השוויון הבין דורי: הבעיה חמורה פחות במקרה של עניים שנמצאים בשלב מסוים של חייהם והיו עשירים יותר בעתיד, או שילדיהם יצאו מהעוני. הבעיה המרכזית היא עם עניים שנשארים תמיד אותם העניים, על פני דורות – אם הם לא מתחלפים.
- זה לא אומר שאני לא חושב שצריך לתת קצבאות או להעלות את שכר המינימום, אבל שאלה חשובה היא מדוע הילדים של עניים לא הופכים למשכילים יותר. מהו החסם העומד בפני עניים ברכישת השכלה?
- הבאתי מספר נתונים מארצות הברית ומישראל בנושא זה. למשל, בחנתי את הקצאת הזמן שהורים מקדישים לילדיהם. אותם אנשים שלא עובדים מקדישים פחות זמן לילדים בבית, גם בארצות הברית וגם בישראל.

- למעשה ההשפעה של השכלה נמדדת בהשפעת חסר מכיוון שהיא לא כוללת את השפעת המשכילים והיכולות על היצע העבודה. ככל שאתה יותר מוכשר אתה עובד יותר למשך תקופה ארוכה יותר, ולכן ההכנסה הפרמננטית עוד יותר גבוהה. אנשים משכילים לא מאבדים את מקומות עבודותיהם ועובדים יותר.
- ישנו מתאם גבוה בין יכולות קוגניטיביות של הורים וילדים אבל גם דברים אחרים חשובים, אפילו בהינתן היכולות הקוגניטיבית – השכלת האימהות, סבים וסבתות, ההכנסה בבית של האמא ועוד. את רוב הדברים האלו קשה לשנות כמדיניות.
- מה שהפתיע אותי הוא שההשקעה של ההורים בילדים חשובה במיוחד להצלחה של ילדים במבחני IQ - גם כשלוקחים בחשבון את כל השאר, בהינתן יכולות קוגניטיביות של הורים, ההשכלה שלהם ועוד. השפעת ההשקעה ההורית היא בערך מחצית מהשפעת היכולות הקוגניטיביות של האם. אני רוצה לדבר לכן על ההשקעה בבית.
- הלמ"ס ערך סקר בשנת 1992 העוסק בהקצאת זמן הורית, במסגרתו הנשאלים התבקשו לנהל יומן ולכתוב מה הם עושים בתדירות של רבע שעה.
- משפחות ערביות, למרות שיש להם יותר ילדים, מקצות פחות זמן בסך הכל לילדים מאשר משפחות יהודיות. חרדים מקדישים יותר זמן בסך הכל אבל פחות זמן פר ילד, וכך גם בעלי השכלה נמוכה.
- ניתן לראות הבדלים דרמטיים בנושאים הקשורים לרכישת הון אנושי כגון קריאה או עבודה על שיעורי הבית. משקי בית עניים משקיעים שליש בהשוואה למשקי בית לא עניים.
- ככל שההכנסה של משק הבית עולה ההורים מקדישים פחות זמן לילדים בסך הכל - אבל לא לדברים שקשורים לקריאה או רכישת הון אנושי.
- האם התוצאות נובעות מכך שלעניים אין זמן? לא, לפי הנתונים הם עובדים פחות בשוק. סך זמן העבודה - שוק + עבודה בבית עם הילדים - נמוך יותר מזה של לא עניים. כך שזה לא שאין מספיק זמן, יש כאן עניין של בחירה, הם בוחרים בפעילויות אחרות. למשל, הם ישנים יותר.
- חשוב לי לציין שאין פה איזו שהיא אמירה נורמטיבית על האוכלוסיות האלו. אבל כאשר מדברים על השכלה, אם יש איזה שהוא יעד של להשוות את טיב ההשכלה של האוכלוסיות החלשות לזה של האוכלוסיות החזקות אני חושב שזהו יעד חסר.
- בהינתן שזו ההתנהגות של משפחות עניות אנו צריכים לעשות מעבר להשוואת הפער, מכיוון שמתלכתחילה הם נמצאים בחסר. ההשכלה הציבורית צריכה להפלות לטובה את האוכלוסיות החלשות על מנת לפצות על הגירעון במשק הבית.

אלכס צוקרמן (המרכז הבינתחומי הרצליה)

- אני חושב שרוב הדוברים כאן אמרו בצדק שאחת הדרכים להתגבר על העוני היא להגדיל את ההשכלה.
- הגדלת ההשכלה היא סוג של השקעה בהון אנושי, וזה קשור מאוד לנושא ההכנסה, כי מי שמשקיע בהשכלה צריך לוותר על הכנסה. אנשים שיש להם יותר סבלנות מוכנים לאכול פחות היום ובעתיד יהיה להם יותר, והם יהיו אלו שישקיעו בהשכלה.
- אלו שאומרים שצריך לדחוף את האנשים להשקעה בהשכלה צריכים להאמין שיש כאן איזה שהוא אקסטרנליטי, כשל שוק - שהאנשים האלו לא מפנימים מספיק את הערך שיש בהשכלה ועל כן הם לא משקיעים בה.
- השאלה שלי לאלו שדוגלים בדבר הזה היא מהו בעצם האקסטרנליטי שאתם חושבים שיש?

ערן ישיב (אוניברסיטת תל אביב)

- חלק מהגידול בשיעור התעסוקה נובע משינוי שיטת המדידה של הלמ"ס - היה גידול של שלושה נקודות אחוז רק כתוצאה מהשינוי. ייתכן שהנתונים החדשים יותר אמינים, אבל זו לא בהכרח התקדמות.
- על העוני והשכר צריך להסתכל בראיה של התפלגות - וגם על הפריון. יש מעט מאוד מחקר רציני על הנושא הזה. מחקר אחד של סטודנט שלי גילה תופעות פולאריזציה בישראל, שהתפלגות נוטה להתרכז בצדדים הקיצוניים, בדומה למתרחש בארצות אחרות.
- הצד העליון של הפולאריזציה נובע מאותם סיפורים כמו בארצות הברית על טכנולוגיה, והצד התחתון קשור לדעתי יותר לנושא החינוך, לנושא עובדי הקבלן, ההסדרים המוסדיים של שוק העבודה וכו'.
- לצערי אין נתונים אמינים על עובדי קבלן של הלמ"ס שניתן לבדוק.
- האם המדיניות להפחתת העוני בישראל באמת עובדת ומצליחה? חלקה כן, למשל תחבורה ציבורית בערים ערביות, אבל חלקה לא כגון מס הכנסה שלילי, שהוא כיום בערך בשליש מההיקף שנעשה בארצות הברית. זה כלי מדיניות שצריך לעשות בו שינוי מהותי.
- נקודה אחרונה חשובה היא העובדים הזרים שמספרם גדל למרות כל ההמלצות שהציגו ועדות שונות בנושא.

אייל קמחי (מכון טאוב)

- יש לנו שוק עבודה מאוד מגוון במדינת ישראל: חלקו מאוד גמיש וחלקו מאוד לא גמיש. אם נשכיל להגמיש קצת את החלק הלא גמיש נרוויח גם בפריון וגם באמצעים שיעזרו לנו לשמור על החלק הגמיש.
- לגבי שיעור התעסוקה חלק מהגידול שיצרנו הוא של משרות שוליות בשכר נמוך. אני מאוד מאמין בתמריצים אבל חלקם עושים בדיוק את הדבר ההפוך ממה שהם תוכננו לעשות. למשל, הבטחת הכנסה מוציאה אנשים מעוני היום ולא עוזרת להם מחר, היא מונעת מהאנשים להגדיל את שיעור התעסוקה שלהם. ישנם עובדים רבים שלא מוכנים להגדיל את שעות עבודתם ולקבל יותר מהשכר שמזכה אותם בהבטחת הכנסה.
- לגבי מענק הכנסה, מס הכנסה שלילי – גם כאן יש תמריץ בעייתי, אם אנשים יגדילו במעט את התעסוקה שלהם הם יאבדו את כל המענק. זה תמריץ מאוד מסובך והוא לא עושה את העבודה. העובדים לא יודעים בדיוק כמה הם צריכים לקבל. לא פלא ששיעור המיצוי הוא נמוך, אנשים לא מבינים אותו. צריך לפשט את הכלי הזה.

הרב מרדכי קרליץ (לשעבר ראש העיר בני-ברק וחבר ועדת אלאוף)

- היה חסר לי במחקר שהציג צביקה נתון של שיעור האוכלוסיות. למשל בעלי השכלה נמוכה היוו שיעור גבוה יותר מהאוכלוסיה בשנות השמונים מאשר כיום.
- חסר גם נתון על כמות המשרות בשוק, ולא רק כמות העובדים - האם יש גידול במספר המשרות ולא רק במספר העובדים שמתחלקים באותה כמות משרות.
- קיימת תופעה של אנשים שעובדים במשרות חלקיות למרות שהם לא רוצים. זה נובע מכך שלאנשים אין הכשרה מתאימה.
- אחד הנושאים החשובים הוא למצוא הכשרות בתחומים שבהם יש עבודה.

דניאל גוטליב (סמנכ"ל מחקר ותכנון, המוסד לביטוח לאומי)

- מה שאלי אמר מאוד נכון - לא די בהסתכלות בצורה חד מימדית ולהתרכז בתעסוקה בלבד ככלי שיכול להוביל אותנו למשק בלי עוני. הממשלה צריכה לקבוע יעדים חדשים בנושא העוני, שכן היעד שנקבע בזמנו על ידי ראש המועצה הכלכלית במשרד ראה"מ (בתקופת טרכטנברג) היה יעד של צמיחה בחמישון הראשון שהיא מעבר ל-1.1 פעמים שיעור הצמיחה לנפש ותר. הממשלה אמנם קבעה את היעד ב-2008 לתקופה של 2008 עד 2010, וכשחשה שלא תשיג אותו ב-2010 היא אף דחתה אותו במיוחד לתקופה המצטברת של 2008 עד 2013. בשום שלב היא לא ניסתה באמת להפעיל כלי מדיניות כדי להשיג את היעד. ועדת אלאולף הציעה להציב יעד חדש של צמצום עוני ילדים מתוך מחשבה על הסיכון של יצירת עוני מתמשך בקרב ילדים שגדלים במצב של עוני אך הממשלה לא התייחסה גם להמלצה זו (כמו לרוב יתר ההמלצות).
- נקודה נוספת שברצוני להדגיש קשורה להתנהגות נורמטיבית שלא מצליחה להוציא משפחות נורמטיביות ממצב העוני: אם ניקח למשל אישה חד הורית עם ילד אחד שעובדת ומקבלת שכר מינימום – היא נמצאת כעשרה אחוזים מתחת לקו העוני (ר' לוח 3 בדוח ממדי העוני של הביטוח הלאומי).
- פתרון אפשרי הוא להגדיל את שכר המינימום, אבל גם להגדלתו יש גבול שנועץ בהגדרת התפקיד המרכזי של שכר המינימום: אני קורה לבעיה של שכר המינימום בעיית המיקוד: בעיה זו מתבטאת בכך שהרבה אנשים עם תואר ראשון או שני מקבלים שכר מינימום או קרוב מאוד לרמתו, מכיוון שהמעסיק פועל בצורה חוקית כשהוא משלם שכר מינימום כשזה מתאפשר מבחינת כוח המיקוח שלו. דהיינו שכר המינימום מתפקד כנקודת מיקוד או ייחוס של המעסיק לגבי עובדים חדשים, לא כל כך משנה מה הכישורים והמקצועיות שלהם - ברגע שמגיע מישהו חדש הוא אוטומטית מוצמד לשכר המינימום. לעומת זאת, מי שעבורו באמת נוצרה אותה מגבלה של שכר המינימום, דהיינו העובד הלא-מקצועי, חסר ההשכלה או בעל השכלה נמוכה מאוד בדרך כלל מקבל שכר שמתחת לשכר המינימום, דהיינו המעסיק לא מציית לחוק. מדובר בעיקר במעסיקים קטנים ואולי לאחרונה במעסיקים גדולים בתחום עסקי "עובדי קבלן". הם לא מקבלים את מה שמגיע להם. גם אם נעלה את שכר המינימום זה לא יעזור אלא שזה רק יחריף את בעיית המיקוד.
- פתרון אפשרי לבעיה של הכנסה חסרה מעבודה לאנשים שעובדים בצורה נורמטיבית הוא קצבת הילדים. זו קצבה שאינה לוקה בבעיית מלכודת העוני, כלומר אין בעיה של תמריץ לעבוד פחות כדי לא להפסיד את הקצבה. בהיות הקצבה אוניברסלית היא נותנת להורים מרחב נשימה – היקף עבודה סביר, גם אם השכר בתחום זה של שוק העבודה נמוך יחסית.
- בישראל הממשלה הורידה את קצבאות הילדים, אך גם את קצבת האבטלה והבטחת הכנסה בגיל העבודה לרמות מאוד נמוכות וזאת גם בהשוואה בין לאומית, ולכאורה מראה דוח העוני שזה גרם להגדלת התעסוקה, אך גם לאפקט זה יש גבול: לא ברור שמדובר בהישגשאישה בת 80 נאלצת לעבוד כדי להחזיק את עצמה מעל המים. יש גידול במספר האנשים המבוגרים שיוצאים לעבוד, ויתכן שחלקו נובע מכך שאנשים מבוגרים כיום הם יותר בריאים, אך ייתכן גם שיש לא מעט מבוגרים שאין להם ברירה אלא לצאת לעבוד בגלל שהקצבאות שלהם קוצצו מאוד ולא מאפשרות קיום גם כשאובייקטיבית מגיעה להם קצבה.
- ועוד הערה לגבי שיעור עוני נמוכים **לפני** התערבות הממשלה: אין להתלהב מכך ששיעור העוני לפני התערבות הם נמוכים יחסית במדינות נאו-ליברליות; זה נובע מכך שאנשים יודעים שאין לסמוך על מערכת הרווחה ולכן הם נאלצים לעבוד שעות רבות יותר ובגילאים מבוגרים יותר מאשר במדינה שמערכת הרווחה שלה סבירה יותר. במדינות כאלה ממדי העוני אחרי

התערבות בדרך כלל גבוהים מאוד בעוד ששיעורי העוני נמוכים יותר במדינות עם בטחון סוציאלי משמעותי ואוניברסלי, כגון שבדיה, דנמרק, הולנד ועוד. נמצא שבמדינות הפועלות לפי גישה סלקטיבית וכלכלית של targeting, דהיינו של מיקוד הקצבאות באוכלוסיות מוחלשות, שיעור העניים גבוה בהרבה מאשר במדינות שמפעילות מערכת ביטחון סוציאלי אוניברסלית וכאילו "בזבזנית יותר" (כי משלמים גם לעשירים ביותר קצבת ילדים וכו'). זה ה-trade off שבין סלקטיביות ואוניברסליות – האוניברסליות היא שיטה פשוטה ויעילה ואילו הסלקטיביות היא לכאורה חסכונית, אך בסופו של דבר, בגלל הסטיגמא שהיא יוצרת וכו' היא לא יעילה, כי היא גורמת לתת-מיצוי ואף אי-מיצוי של מערכת הרווחה.

חנה זוהר (קו לעובד)

- אני רוצה להתייחס לנושא של מענק עבודה, מס הכנסה שלילי. ישנן בעיות רבות עם נושא זה, ואני מעוניינת להציג אלטרנטיבה.
- אני מציעה שמשרד האוצר, במקום לשלם "מענק עבודה", ישלם מידי חודש את חלק העובדים בפנסיה – 5.5%, לאלו שלא הגיעו לסף המס. התשלום יועבר לביטוח הלאומי.
- מעסיקים יחוייבו להעביר את חלקם בהפרשה לפנסיה לביטוח הלאומי, בנוסף לתשלומים לביטוח בריאות וביטוח לאומי. הביטוח הלאומי יעביר את התשלומים לקרנות הפנסיה, בהתאם לבחירת העובדים. לחילופין, ניתן להחליט שהביטוח הלאומי ינהל קרן פנסיה ממלכתית לעובדים ששכרם לא מגיע לסף המס.
- להצעה זו יתרוגות רבים. שחרור העובדים מתשלום חלקם בפנסיה יעלה את שכרם נטו בשיעור הניכוי מידי חודש, כך תיחסך מהם הסחבת בתשלום וההליכים הבירוקרטיים.
- שיעור השכירים המבוטחים בפנסיה ששכרם אינו עולה על 5,000 ש"ח ברוטו יעלה ל- 100% במקום 65-70% כיום.
- עלות ההוצאה של הביטוח הלאומי על השלמת קיצבת זיקנה, המשולמת לאלו שעבדו ואין להם קרן פנסיה, תצטמצם.
- כיום למרות החוק רבים מהעובדים לא מקבלים פנסיה. ההצעה הזו תפטור את הבעיה. בתכנית זו יש היגיון רב וחבל שהיא לא תיושם.

עופר סטי (אוניברסיטת תל אביב)

- אני מעוניין להעלות את הנקודה של אפקטיביות בתוכניות של מעבר מרווחה לתעסוקה.
- קיימים חסמים רבים בפני אנשים אשר מחפשים עבודה. חלק מהחסמים קשורים לתמריצים אך קיימים חסמים רבים אחרים שחלקם הזכרו כאן כגון מעונות יום, תחבורה ציבורית וחינוך.
- כמובן שהיינו רוצים כמדיניות לספק לאנשים אלו את כל הדברים האלו, אך התקציב שלנו מוגבל.
- על כן, חשוב לבדוק מהם החסמים הרלוונטיים ולטפל בצרכים הספציפיים של אותם אנשים הנמצאים בתוכניות רווחה.
- דבר זה יאפשר גם הגדרה של עדיפויות. המיפוי של העדיפויות חשוב ומאתגר מאוד מכיוון שהוא מאפשר עד כמה שניתן שהסיוע הנכון יגיע לאנשים הנכונים.
- באופן כזה נוכל ליצור אפקטיביות גבוהה בתוכניות אלו. זה יסייע בשני אופנים. הראשון הוא שזה יהפוך את התוכניות האלו לאטרקטיביות הן כלפי מקבלי ההחלטות והן כלפי האוכלוסייה

שזקוקה לסיוע. השני הוא שזה יאפשר למדוד בדיעבד את הכדאיות של כל תוכנית ולקבל החלטות בנוגע להקצאת הכספים העתידית.

מירי אנדבלד (ביטוח לאומי)

- נקודת המוצא כאן היא ששוק העבודה הוא הגורם היחיד לחילוץ מעוני. אני לא מסכימה עם נקודת המוצא הזו. צריך להתחשב גם בכלים אחרים: קצבאות וסיוע בדיוור אינן מילים גסות. אבל נניח שאנחנו נשארים רק בתחום שוק העבודה, אז נראה שנושא שיעור התעסוקה מיצה את עצמו ויש להתרכז באיכות התעסוקה – כולל רמת ההשתכרות.
- לפי סקר ההוצאות האחרון של הלמ"ס שעליו מבוססים נתוני העוני היה ניסוי מעניין מבחינה זו: שיעור התעסוקה נסק בכ-4-5 נקודות אחוז (דבר שלעצמו מעורר שאלות) – ובכל זאת העוני ירד בפחות מנקודות אחוז. גם שנים קודמות הוכיחו שהכלי הזה של שיעור התעסוקה הוא מוגבל.
- נושא חשוב ולא מטופל הוא התמורה לעבודה. לפי מחקר שלי ושל אורן הלר שיצא לאחורונה השכר בישראל נמוך מידי בהשוואה בינלאומית, גם כאשר מביאים בחשבון את הפריון הנמוך ביחס למדינות אחרות.
- היבט נוסף הוא דפוס תעסוקה: עובדי קבלן, עובדים שעתיים במשרות שהן לפי טיבן חודשיות, הכשרה מקצועית.
- לגבי השקף של הדמוגרפיה שצבי הראה, זה נכון שאנחנו יותר מאתגרים ממדינות אחרות ברמת העוני בשל גודל משקי הבית, אבל יש גם דוגמאות הפוכות כמו סלובקיה. בארה"ב גודל משק הבית הוא כמו הממוצע ב-OECD – 2.6 – ובכל זאת רמת העוני שם גבוהה בהרבה. כלומר גודל משק הבית הוא חשוב אבל מבנה המשק והמדיניות הכלכלית חברתית חשובים יותר.

עדי ברנדר (ראש אגף למקרו-כלכלה ומדיניות, חטיבת המחקר, בנק ישראל)

- אני חושב שכולנו מסכימים על כך שעדיף שאנשים יעבדו ולא יחיו על חשבון הקצבאות, אך התפיסה שלפיה אין טרייד אוף בין לדחוף אנשים לשוק העבודה לבין עוני היא לא נכונה.
- ראינו במצגת של צביקה באופן מאוד ברור שהעוני עלה בין 2000 ל-2005, אלו השנים שבהן הקטינו את הקצבאות. התעסוקה גדלה מאוד בין 2003 ל-2012, אבל העוני לא ירד בחזרה.

צבי אקשטיין

- אבל ניתן לראות ששיעורי העוני ירדו בשנים האחרונות מ-20% ל-18%.

עדי ברנדר

- כן, אבל כמו שאתה רמזת וכמו שמירי אמרה, נתוני 2012 ו-2013 חושבו לפי שיטה אחרת מזו של השנים הקודמות ולגבי נתוני 2013 יש גם תהיות עד כמה הם מדויקים. אני מסתכל

- על התקופה עד שנת 2011, במסגרתה שיטת הסקרים הייתה זהה, ואני חושב שהתמונה היא מאוד ברורה.
- בשיעורי אי שוויון ועוני לפני התערבות ממשלתית ישראל לא נמצאת במקום קיצוני ביחס למדינות ה-OECD כפי שאנחנו נמצאים בשיעורי אי שוויון ועוני לאחר התערבות ממשלתית.
 - לגבי מספרי ילדים, אכן יש פערים בינינו לבין שאר המדינות אך הם לא גדלו בעשור האחרון וגם הפערים במספרי ילדים לא גדלו, ובכל זאת העוני גדל הן על פני זמן והן ביחס למדינות המפותחות האחרות. אלו מספר דברים שרצוי לחשוב עליהם בנוגע לטרייד אופ.
 - נעשה פה דבר מאוד גדול מבחינת ההישגים, ההכנסה הלאומית והתרומה לצמיחה, אבל היה לזה מחיר בעוני. גם אם אנחנו מאמינים שבטווח הארוך הדברים האלו יפתרו את עצמם והעוני יפחת, חשוב לזכור שיש כאן אוכלוסיות שנפגעות בטווח המיידי כשמקטינים קצבאות כדי לעודד תעסוקה, והטווחים הם של עשר שנים ומעלה.
 - הדרך לשפר את הטרייד אופ בין עוני לתעסוקה הוא לטפל בנושאים מבניים בשוק העבודה. למשל, בנושא השכר, כשמסתכלים על ערבים מול יהודים ישנם פערים מאוד משמעותיים, מעבר לתכונות הנצפות כמו השכלה, גיל, מצב משפחתי וכו'. פערים אלה, בין אם הם תוצר של אפליה בשוק העבודה או מערכת חינוך טובה פחות במגזר הערבי – כפי שצינו דברים קודמים – מסבירים כמחצית מהפער בעוני בין האוכלוסיה הערבית והיהודית.
 - תחום נוסף הוא הרחבת ושיפור מערכת החינוך: הגידול בשיעורי התעסוקה בשנים האחרונות נבע בעיקר מהגידול בשיעורי ההשכלה ופחות מדחיפת אוכלוסיות חלשות לתעסוקה דרך הקטנת הקצבאות.

מיכל פינק (סמנכ"ל לאסטרטגיה ותכנון מדיניות, משרד הכלכלה)

- אני מעוניינת להתייחס נושא הפרייון הנמוך.
- כל הדיון פה עוסק בצד ההיצע, בהיצע העבודה, אלו נושאים חשובים אבל חשוב שלא להזניח את צד הביקוש.
- רמת הפרייון של מקומות העבודה משפיעה על המוכנות שלהם להעסיק אנשים, נדרש להגדיל את הפרייון במגזרים האלו על מנת להגדיל את השכר לעובדים בהם.
- למשל בתחום הבניה, יש פרייון נמוך והרבה עובדים זרים. אם יהיה פרייון גבוה יהיה ניתן לשלם יותר לעובדים ישראלים.
- ישנו מעגל שלם של נושאים קשורים, חשוב לומר שצריך להשקיע גם בצד הביקוש ולא רק בהיצע העבודה.

טלי ניר (האגודה לזכויות האזרח)

- אני חושבת שאנחנו נמצאים כיום אחרי שלושה עשורים של מדיניות כלכלית שהביאה אותנו לממדי עוני גבוהים מאוד. מדברים כאן על הרבה נושאים חשובים ואני רוצה לדבר על עוד שלושה נושאים מרכזיים להתמודדות עם עוני, כולם בהקשר של תעסוקה או חוסר בתעסוקה.
- הראשון הוא הנושא של קיום בכבוד: קצבאות הקיום היום לא מאפשרות קיום בכבוד. הן נקבעו באופן שרירותי, והם לא נגזרת של צרכים או של מדד לקיום בכבוד. צריך להכיר בכך שיש אוכלוסיות חסרות מסוגלות תעסוקתית או שאנחנו לא מצליחים להוציא אותם לשוק העבודה או שהן אפילו עובדות אבל בשכר נמוך כל כך שהעובדים עדיין חיים בעוני, וצריך

להבטיח את זכותן לחיות בכבוד, לא רק כסיסמא אלא באופן מהותי. לשם כך, הממשלה חייבת לעשות בחינה מקצועית של תנאי המחיה הנדרשים לקיום בכבוד, כפי שנעשה במקומות רבים בעולם המערבי, ולהתאים את גובה הקצבאות לכך או לפחות שיהיו נגזרת מסוימת מכך.

- הנושא השני הוא שיש מחסור במשק במשרות בשכר הוגן, והממשלה לא עושה שום דבר משמעותי כדי לשנות את זה. למעשה, זה הדבר הגדול ביותר שהממשלה צריכה לעשות כדי להבטיח ליותר ויותר אנשים את האפשרות לצאת ממעגל העוני. ללא תעסוקה, זה ברור שאנשים לא יוכלו להתפרנס בכבוד. לכן הגדלת מספר המשרות במשק בשכר ראוי צריך להיות יעד לאומי, אולם הממשלה בכלל לא עוסקת בכך. גם לא שמעתי אף אחד מנציגי הממשלה שיושבים כאן מדברים על על הנושא הזה שהוא כה קריטי למאבק בעוני.
- הנושא השלישי הוא הקיצוץ בשירות התעסוקה ובהכשרות המקצועיות לציבור דורשי העבודה. במקום לחזק אותם, במשך השנים קיצצו אותם יותר ויותר, היום אין כמעט הכשרות מקצועיות לציבור דורשי העבודה (מתוך 560,000 דורשי עבודה, רק אלפים בודדים זוכים להכשרה מקצועית), העומס על פקידי שירות התעסוקה הוא עצום ואין להם באמת אפשרות לסייע לדורשי העבודה – הן בליווי בחיפוש העבודה, בהכשרות או סדנאות והן במציאת עבודה, ובמקביל ממשיכים בהפרטת מרכזי הכשרה התעסוקתיים. אם היו עושים את זה בצורה רחבה וטובה, לא הייתי מתלוננת, אבל מרכזי ההכשרה מטפלים בטיפה בים, ההשקעה היא מגוחכת בהשוואה לצרכים. בחצי השנה הראשונה של 2014, לפי נתוני משרד הכלכלה, המרכזים לאוכלוסייה הערבית סייעו ל-4000 דורשי עבודה, כשל-2,400 מהם מצאו עבודה. זה בשעה שבכל חודש מתייצבים בשירות התעסוקה 70,000 ערבים שדורשים עבודה. ההפרטה של הנושא היא בשביל לייצר כותרות כאילו עושים משהו באמת לטובת דורשי העבודה, כשבפועל משקיעים בכך תקציבים מעטים יחסית ועוזרים למעט מאד אנשים, כשהמסה נשארת בחוץ, לחיים ללא תעסוקה, לחיים בעוני.

יוסי תמיר (מנכ"ל ג'וינט ישראל)

- אני מתייחס כאן לשאלה של הקטנת העוני באמצעות תעסוקה, ולא לשאלה הכללית יותר של כיצד מקטינים את העוני.
- אנחנו בג'וינט עבדנו בשנים האחרונות עם 130 איש שיש ברשותנו בסיס נתונים אינדבידואלי לגביהם. שיעורי ההשמה בעבודה הם מאוד גבוהים, אבל בכל הקשור למוביליות של השכר בהמשך הכישלון הוא חרוץ.
- ניתן לשפר את מיקומה היחסי של מדינת ישראל במדדים האלו, אבל נדרש לעשות זאת עם עבודה מקבילה בהקשרים של הפריון והביקוש.
- זה נכון שאם מסתכלים על נקודת זמן שבה יש שני מפרנסים העוני קטן יחסית למשפחות בלי מפרנסים, אבל לאורך שנים העוני בקרב משפחות עם שני מפרנסים גדל, המגמה היא מגמה של גידול.
- הגדלת שכר המינימום לא מספיקה מכיוון שיש רבים שמרוויחים מתחת לו וצריך להתייחס אליהם.
- ישנם כלים רבים שלא הוזכרו פה. נושא חשוב שיכול לתרום להוצאת אנשים ממעגל העוני הוא קידום של הון אנושי, וגם ליווי תוך כדי התעסוקה. אנחנו שמים על כך דגש רחב, גם בעבודה אל מול מעסיקים.
- אני חושב שזה אחד הנושאים המרכזיים שלא קיימים ברמה מספקת בתכניות התעסוקה שאנחנו מכירים.
- יש להסתכל על התוכניות שהוצעו בראייה הוליסטית כוללת ולא על כל תוכנית בנפרד.

שלמה דברת (ממקימי קבוצת ויולה, יו"ר דירקטוריון מכון אהרן למדיניות כלכלית)

- אני שמח שעסקו כאן בנושאים חשובים רבים, ובייחוד בנושא הביקוש, הפירון, שהוא בעיני הפיל הגדול בחדר.
- הבעיה כיום בעיני היא לא בשיעור התעסוקה. זהו נושא עם חשיבות ערכית וחברתית עמוקה, אבל בצד הכלכלי היכולת להגדיל עוד את שיעור התעסוקה כיום, מבלי לגעת בנושא של איכות התעסוקה, תהיה לו השפעה קטנה מאוד על העוני.
- הבעיה היא במידה רבה ענפית. מלבד ענף הבניין, שהוא סוג של אנומליה, יש הרבה ענפים במשק עם פירון נמוך ושכר נמוך. אני לא בטוח שהוצאת העובדים הזרים תפתור את הבעיה.
- אני מגדיר את הבעיה כאיכות התעסוקה ולא שיעור התעסוקה.
- מלבד מגזר ההיי-טק הפירון בתעשייה הוא די נמוך. יש כאן בעיה יסודית של הכשרות מקצועיות, הכנסת מיכון ומחשוב. כמות ההשקעות ההוניות פר עובד בישראל מחוץ לתעשיית ההיי-טק הוא מהנמוכים בעולם, במסחר ושירותים, חקלאות, בניה. בסופו של דבר הפרודוקטיביות של עובדים תלויה גם במכונות ובסביבת העבודה.
- המפתח לפתרון איכות התעסוקה הוא בתעשיות המסורתיות, בחקלאות, בבניה, במסחר ובשירותים, ולא רק בהיי-טק.
- לגבי הכשרה מקצועית, במסגרת ועדת דברת בחנו מספר מודלים. המודלים החשובים הם אלו שקיימים באירופה, לפיהם ההכשרה המקצועית מתקיימת בשנתיים האחרונות של התיכון – בניגוד לאופן המסליל שבו הייתה בנויה ההכשרה המקצועית בישראל. גרמניה היא ככל הנראה הדוגמה הטובה ביותר.
- צריך לחשוב על רצף. כרגע ההכשרה מתחילה אחרי הצבא וזו טעות, אלו גילאים מאוחרים מדי.
- צריך גם לבחון את הצבא עצמו. ילד עני שמגיע ליחידה 8200 לא יהיה עני כשהוא יצא משם. ניתן לאתר ילדים עניים ומוכשרים ולהביא אותם אל היחידות הטכנולוגיות. צריך לחשוב על הצבא כמסגרת השוברת את הרצף ההשכלתי עבור ילדים עניים. לאחר הצבא יש ציפייה מסביב שהילד ילך לעבוד, ועל כן ההכשרות המקצועיות הן מאוחרות מדי. יכול להיות שצריך ליישם גם במסגרת הצבא תכניות הכשרה מקצועיות.
- נושא אחר הוא השירות הציבורי והמונופולים הממשלתיים. במקומות אלו אין גמישות תעסוקתית והפירון נמוך, יש לכך השפעה על שוק העבודה וגם בזה צריך לעסוק.
- הנושא האחרון שרציתי לדבר עליו הוא החינוך. מדינת ישראל לא משקיעה במי שצריך חינוך. היחס בין ההשקעה בחינוך לבין מי שצריך חינוך הוא יחס הפוך. המדינה משקיעה מעט בחינוך של האוכלוסיות שהכי זקוקות לכך.
- בועדה שלי התייחסנו לכך, המלצנו על תקצוב דיפרנציאלי ולאחרונה מתחילים ליישם את ההמלצה הזו. זו מהפכה חשובה מאוד. יוצרים מצב שבו ילד עני מקבל יותר תקציב, הקריטריונים הם לא פוליטיים, תהיה העברה של כסף רב לחינוך הערבי והחרדי.
- עוד המלצה שלא יושמה, שלדעתי תהיה לה השפעה חשובה על הפוטנציאל התעסוקתי, היא יום לימודים מלא, יום חינוך ארוך.

עומר מואב

- אולי לפני שאני אסכם, מכיוון שתכנית וויסקונסין עלתה על השולחן, ולדעתי בצורה לא הוגנת – להגיד שזה כישלון חרוץ זו הגזמה, והמדדים המעידים על כך אינם אובייקטיביים וענייניים – הייתי מעוניין לתת למיכל להגיב על הנושא.

מיכל צוק

- ויסקונסין הייתה אחת מהתכניות המוצלחות שאני מכירה מבחינת האפקטיביות בהיבט התעסוקה, אולם היא הופסקה והרחבתה כתכנית ארצית על ידי הכנסת לא אושרה ובתקציב 2015 לא עמדה לדין.
- לגבי שירות התעסוקה – הוא עבר שינוי משמעותי בשנתיים האחרונות, אנחנו משקיעים שם משאבים ויש שיפורים, נעשים שם מאמצים רבים בשיתוף המנכ"ל הנוכחי.
- לשירות התעסוקה, כמו גם ליתר המגזר הציבורי יש עוד הרבה לאן להתקדם. אני כאן על מנת לעשות שינוי מכיוון שאני מאמינה במגזר הציבורי, אבל זה לא אומר שהמגזר הציבורי הוא מושלם.
- לגבי מרכזי התעסוקה של המגזר הערבי, זו בדיוק הטענה ההפוכה – אומרים שכאן אנחנו משקיעים יותר מדי. אני מזמינה אתכם להגיע לשטח ולראות כיצד נראים מרכזי התעסוקה, ולהבין כיצד הם תורמים לשינוי ארוך טווח במגזר הערבי והחרדי.
- לא מדובר בהפרטה, הכסף הוא ציבורי והפיקוח הוא שלנו. ההפעלה עצמה לא חייבת להיות על ידי הממשלה אבל אנחנו מפקחים ומלווים מקרוב את המיזמים בהקפי משאבים שלא היו בעבר.
- לגבי הנושא של הכשרה מקצועית, אנחנו צריכים מודלים אחרים ואנחנו זקוקים להירתמות של המעסיקים בנושא.

עומר מואב

- הטענה שבמקסיקו יש פחות עוני מאשר בישראל בעייתית. צריך לזכור שעוני הוא מדד יחסי. אם מישהו אומר שבישראל יש יותר עניים מאשר במקסיקו אז ברור שיש בעיה במדד העוני, ובחשיבה שלנו על עוני.
- אם נעשה פה מהלכים מאוד דרמטיים – נחתוך את יוקר המחיה בחצי ונגדיל את פריון העבודה והשכר פי 2 לכולם – מה יקרה לשיעורי העוני? כלום. העוני הוא מדד יחסי, ההכנסה החצינית תעלה ושיעורי העוני ישארו בהתאם. לכן, ההתמקדות שלנו בקו העוני ובשיעור העוני במקום באיכות החיים של אזרחי ישראל היא בעיני בעייתית ולא מובילה לשיפור חייהם של העניים כפי שניתן היה על ידי שיפורים בתחרותיות של המשק שיביאו לגידול בביקושים לעובדים ולירידה ביוקר המחיה.
- בעיה נוספת היא שרואים את זה ששיעור העוני קבוע ככישלון. לאור המגמות הדמוגרפיות בישראל זהו למעשה נס ששיעורי העוני לא גדלים. אם שיעורי העוני היו קבועים בקרב החרדים והערבים (שתי הקבוצות העניות בישראל) אז באופן מכני, תודות לגידול היחסי במשקלן של אוכלוסיות אלו, היינו מצפים ששיעורי העוני בישראל יעלו. אז עצב העובדה שזה לא קורה, מעיד על מגמות בכיוון חיובי. הנתונים מצביעים על הגידול הדרמטי בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה כסיבה המרכזית.

- אין ויכוח על כך שצמצום הקצבאות ב-2003 הגדיל את העוני, אבל לאורך זמן צמצום הקצבאות תרם מאוד לגידול בהששתתפות בכוח העבודה, ובכך לצמצום שיעורי העוני.
- הנתונים מציבים אתגר לכל מי שטוען שצריך להגדיל קצבאות, כי הם רומזים לכך שקצבאות מגדילות עוני בטווח הארוך. נדרש לחשוב כיצד להגדיל קצבאות בלי לפגוע בתמריצים, אם בכלל רוצים להגדיל את הקצבאות.
- הערה לגבי עובדי קבלן: יש כאן שאלה מעניינת – למה מעסיק מעדיף עובדי קבלן מלכתחילה? הרי במקום לשלם לעובד את מלוא השכר הוא משתמש כאן במתווך שגוזר קופון. התשובה היא ששוק העבודה מאוד לא גמיש וכל המנגנונים ה"חברתיים" שבאים לעזור לעובדים, דרך חקיקה שפוגעת בגמישות שוק העבודה, למעשה יוצרים הם את התמריץ להעסקת עובדי קבלן.
- מי שרוצה באמת לעזור לעובדי קבלן ולצמצם את התופעה הזו, שהיא באמת לא ראויה, צריך להבין את המקור לה ולא להתעלם מהתמריצים וכוחות השוק – ולחשוב שבחקיקה ניתן לשנות את המציאות ללא קשר לתמריצים כלכליים.

צבי אקשטיין

- אני רוצה להוסיף משהו בהמשך לדברים של עומר.
- בשנות התשעים, עד 2003, הקצבאות גדלו באופן דרמטי. אלו השנים שבהן אי השוויון בשוק העבודה צמח, מכיוון שאנשים יצאו משוק העבודה – בגלל הקצבאות.
- צוות של כלכלנים מאוניברסיטת תל אביב בהובלת אלחנן הלפמן ודן בן דוד אמר את זה לממשלה בשנת 1999.
- לאחר מכן ב-2003 עצרה הממשלה את המדיניות הלא סבירה הזו.
- אם מישהו הולך עכשיו להגדיל את הקצבאות לרמה שבה הם היו הוא יגרום נזק עצום למדינת ישראל.
- זה יהיה הנזק השני הכי גדול אחרי הנזק שגרמו מי שמנעו את תכנית ויסקונסין – התכנית היחידה שטיפלה במאה אלף אנשים שנמצאים במקום הכי נמוך בחברה הישראלית. מי שחיסל את התכנית גרם לאנשים האלו נזק עצום.
- זו תכנית שהיו בה שגיאות בהתחלה, אך היא לא הייתה שונה מתכניות אחרות שמיושמות בעולם, והיא התכנית היחידה שהייתה תכנית הוליסטית.
- לסיכום, אם למדתי משהו מהדיון כאן אז זה שהדיון בתכניות נפרדות הוא לא נכון: אנחנו צריכים לבנות תכנית הוליסטית וכוללת.

עומר מואב

- תודה רבה צביקה, אני מודה לכולכם על שבאתם לכאן, לדעתי זה היה דיון מרתק, תודה רבה.

נוכחים בדיון:

מנכ"ל שותף יוזמות קרן אברהם	מר תאבת אבו ראס	1.
פרופ' לכלכלה באוניברסיטת נורת'ווסטרן ויועץ לפדרל ריזרב, חבר דירקטוריון מכון אהרן למדיניות כלכלית	פרופ' מרטין אייכנבאום	2.
יו"ר הועדה למלחמה בעוני וחתן פרס ישראל	מר אלי אלאוף	3.
ראש אגף מחקר כלכלי, המוסד לביטוח לאומי	גב' מירי אנדבלד	4.
המרכז הבינתחומי הרצליה, ראש מכון אהרן למדיניות כלכלית	פרופ' צבי אקשטיין	5.
המרכז הבינתחומי הרצליה	גב' רעות בונה	6.
ראש אגף למקרו-כלכלה ומדיניות, חטיבת המחקר, בנק ישראל	ד"ר עדי ברנדר	7.
סמנכ"ל מחקר ותכנון, המוסד לביטוח לאומי	ד"ר דניאל גוטליב	8.
שותף ומייסד כרמל וונצ'רס, יו"ר דירקטוריון מכון אהרן למדיניות כלכלית	מר שלמה דוברת	9.
פרופ' לכלכלה	פרופ' צבי הרקוביץ	10.
המרכז הבינתחומי הרצליה	גב' ספיר וסלי	11.
רכזת הועדה למלחמה בעוני	עו"ד לילי ויינשטיין	12.
מייסדת עמותת קו לעובד	גב' חנה זוהר	13.
אוניברסיטת וורטון, חבר דירקטוריון מכון אהרן למדיניות כלכלית	פרופ' אמיר ירון	14.
אוניברסיטת תל אביב	פרופ' ערן ישיב	15.
המרכז הבינתחומי הרצליה	מר אורי כץ	16.
המרכז הבינתחומי הרצליה	ד"ר נדב לוי	17.
המרכז הבינתחומי הרצליה	ד"ר אורן לוינטל	18.
המרכז הבינתחומי הרצליה	גב' טלי לרום	19.
המרכז הבינתחומי הרצליה	פרופ' עומר מואב	20.
האגודה לזכויות האזרח	עו"ד טלי ניר	21.
אוניברסיטת תל אביב	ד"ר עופר סטי	22.
מכון ברוקדייל, חוקרת בתחום התעסוקה	ד"ר חגית סופר פורמן	23.
הקואליציה להעסקה ישירה, המחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן גוריון	גב' אורנה עמוס	24.
סמנכ"ל לאסטרטגיה ותכנון מדיניות, משרד הכלכלה	גב' מיכל פינק	25.
המשנה למנכ"ל והממונה על תחום התעסוקה, משרד הכלכלה	גב' מיכל צוק	26.
המרכז הבינתחומי הרצליה	פרופ' אלכס צוקרמן	27.
המשנה למנכ"ל בנק לאומי וראש חטיבת שוקי הון, בנקאות פרטית ואסטרטגיה, חבר דירקטוריון מכון אהרן למדיניות כלכלית	פרופ' דני צידון	28.
סגן מנהל וראש תחום המחקר, מרכז טאוב	פרופ' אייל קמחי	29.
לשעבר ראש העיר בני-ברק וחבר ועדת אלאוף	הרב מרדכי קרליץ	30.
רכז תחום תעסוקה, אגף תקציבים, משרד האוצר	מר רן רידיניק	31.
יו"ר שטראוס גרופ, חברת דירקטוריון מכון אהרן למדיניות כלכלית	גב' עופרה שטראוס	32.

33.	ד"ר אנליה שלוסר	אוניברסיטת תל אביב
34.	מר חיים שני	לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, חבר דירקטוריון מכון אהרן למדיניות כלכלית
35.	מר יוסי תמיר	מנכ"ל ג'וינט ישראל
36.	פרופ' יונה רובינשטיין	המרכז הבינתחומי הרצליה

מכון אהרן ופרויקט השולחנות העגולים:

מכון אהרון למדיניות כלכלית החל את פעילותו בחודש מרץ 2014, וחזונו הוא לתמוך בצמיחה כלכלית ובחוזק חברתי בישראל על ידי עיצוב אסטרטגיה והצעות לתוכניות מפורטות למדיניות כלכלית המבוססות על ידע בין לאומי מעודכן. בראש המכון עומד פרופ' צבי אקשטיין, ועם חברי הדירקטוריון נמנים: פרופ' מרטין אייכנבאום, מר שלמה דוברת (יו"ר), מר ארז ויגודמן, פרופ' אמיר ירון, פרופ' רפי מלניק, פרופ' דני צידון, ד"ר טלי רגב, הגב' עופרה שטראוס, מר חיים שני ומר שאול שני.

המכון יקיים מספר פעמים בשנה "שולחנות עגולים" בנושא ספציפי, אשר יהוו מקום מפגש לחוקרים, מקבלי החלטות, ובכירים במגזר העסקי והציבורי, במטרה לערוך דיונים מקיפים ועמוקים בנושאים אקטואליים. המושב יחל בהצגה קצרה של נייר רקע, ואחריה מספר הרצאות קצרות מאת חלק מהנוכחים. לאחר מכן יחל הדיון, שינוהל על ידי יו"ר השולחנות העגולים פרופ' עומר מואב, במסגרתו כל אחד מהנוכחים יוכל להביע את דעתו בקצרה ולהגיב לדבריהם של האחרים. הדיון יהיה סגור לכלי התקשורת. בסופו של המושב יפורסם לתקשורת נייר סיכום שיכלול את תקציר העמדות של הנוכחים (לאחר אישור הדוברים) והתובנות שעלו במהלך הדיון.